

*Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА НА ПОДІЛЛІ

Збірник наукових праць

Т. 16

**Матеріали круглого столу
"Освіта, культура і просвітницький рух
на Поділлі". 22 жовтня 2010 року**

Кам'янець-Подільський
2010

УДК 371+001+008(477.43)(082)

ББК 74.03(4 Укр-4 ХМЕ)+71

0-72

Голова редакційної колегії:
ї№»стор історичних наук, почвйшй професор К-ПНУ
імені Івана Огієнка,
академік НАН України, Герой України
П.Т. Тронько

Відповідальний редактор:
кандидат історичних наук, професор, ректор
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ОМ. Завальнюк

• *Редакційна колегія:*

доктор історичних наук, професор Л.В. Баженов; доктор історичних наук, професор В.П. Газін; доктор історичних наук, професор О.П. Григоренко; доктор історичних наук, професор В-С. Прокопчук; доктор історичних наук, професор В.С. Степанков; доктор історичних наук, професор С.А. Копилов; доктор історичних наук, професор В.В. Нечитайло; доктор історичних наук, професор В.С. Лозовий; кандидат історичних наук, професор І.В. Рибак; кандидат історичних наук, професор А.Г. Філінюк; кандидат історичних наук, доцент В.О. Савчук (заступник відповідального редактора); кандидат історичних наук, доцент П.Я. Слободянюк; кандидат історичних наук, доцент А.Ф. Суровий; кандидат історичних наук, професор С.В. Трубчанінов (заступник відповідального редактора); кандидат історичних наук, професор О.М. Федьков; кандидат історичних наук, доцент О.Б. Комарніцький (відповідальний секретар)

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Протокол №10 від 25 листопада 2010 р.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор С.С. Падалка (м. Київ)
доктор історичних наук, професор І.М. Романюк (м. Вінниця)

Президією ВАК України (Постанова №2-05/1 від 19 січня 2006 р.)
збірник зареєстровано як наукове фахове видання з
історії України, археології, етнології, історіографії та джерелознавства.

ISBN 978-966-2187-30-4

Ідеологія, політика та культура

УДК 94(477)1917/1920":821.161.2.09

А.І.Машталір

Ім'я Тараса Шевченка у житті українських навчальних закладів, дошкільних установ і педагогічної громадськості у 1917-920 рр.

Висвітлюються заходи із створення нових навчальних закладів імені Тараса Шевченка, відзначення шевченківських днів в українській школі і дошкільних установах у 1917-1920 рр. як дієвий засіб підвищення національної свідомості підрастаючого покоління.

Ключові слова: Тарас Григорович Шевченко, роковини, національна школа, дитячий садок, святкування.

Сьогодення вимагає підвищення рівня духовності всієї української нації, відродження її найкращих традицій. Досягти успіху можливо лише тоді, коли звернутись до духовних наставників нашої батьківщини. Одним з таких по праву можна вважати Т.Г.Шевченка. Саме постать Кобзаря стала об'єднаною силою для всього українства в добу національно-демократичної революції(1917-1920 рр.). У зв'язку з цим О.Гайленко в газеті "Українська Ставка" писав: "Український народ уже увірував в заповіти свого пророка, зірвався за їх здійснення до бою, став до праці і ніякі сили вже не звернуть його з того шляху до щасливого майбутнього, до правди, сили і волі в своїй хаті". У той період активізувалися поборники національної школи, що виступали за цілковитий і повний перехід на навчання (за виключенням шкіл національних меншин) українською мовою. Саме за участю цих діячів створювалися нові навчальні заклади імені Тараса Шевченка і відзначалися шевченківські роковини в українських школах у зазначений період.

Дане питання частково розроблялось сучасними вченими, які доклали зусиль, щоб показати вплив творчості Т.Г.Шевченка на національну свідомість. Серед напрацювань відзначимо праці О.М.Завацького³, В.С.Лозового⁴, О.Б.Комарницького⁴, Е.М.Мельника⁴, та ряд інших.

Метою нашої статті є висвітлення заходів, присвячених Т.Г.Шевченку, що проводилися в українських школах у революційну добу **3 мстою фор-**мування національної свідомості підростаючого покоління,

Вже **на** початку весни 1917 р. розпочалась робота **по створенню** українських закладів освіти, яким присвоювали імена відомих **'синів** України. Не був винятком і Т.Г.Шевченко, **на** честь якого назвали перш/ Київську українську гімназію, створену 18 березня 1917 р. (директор П,**ХОЛОДНИЙ**)⁴.

Слід зауважити, що у той час функціонували різноманітні **навчальні** заклади: гімназії хлопчачі та дівочі; реальні, комерційні, торгівельні, духовні і дівочі епархіяльні школи; духовні семінарії⁷.

Як зазначає В.В.Олійник, найбільш поширеними у загальноосвітніх школах у роки визвольних змагань були дні пам'яті **за** геніальним сином України Т.Г.Шевченком⁸.

22 травня 1917 р., в роковини перепоховання Великого Кобзаря **На Чер-**нечій горі, відбулося урочисте свято в с.Кирилівці Звенигородського повіту на Київщині. Там зібралися представники наукових сил України, щоб вшанувати його пам'ять, а також створити гімназію імені Т.Г.Шевченка. Реалізувати тоді цей намір не вдалося, але через рік, 19 листопада 1918 р., від комісара Київської шкільної округи надійшов дозвіл на відкриття 4-х класної повноправно-змішаної гімназії на приватні кошти. Комітет "Калина" відкрив її в складі 5-ти класів і зібрав на її утримання 10000 карб.⁹. Міністерство народної освіти УНР у. 1919 році надало Кирилівській гімназії імені Т.Г.Шевченка державний статус і виділило фінансування¹⁰.

Святкування роковин Т.Г.Шевченка відбувались на Полтавщині, де місцеві "Просвіти", "Юнацькі спілки", гуртки українознавства шкільної молоді влаштовували вечори, присвячені відомому сину України. Ставились концерти, вистави "Назар Стодоля", "Невольник", "Мати-наймичка". Для школярів влаштовувались дитячі ранки, в ході яких ставились п'єси Олени Пчілки "Весняний Тарасовий ранок", "Кобзареві діти" та ін.¹¹. Так, у Гадяцькій хлопчачій гімназії відбулось шевченківське свято, організатором якого став гурток українознавства Гадяцької української шкільної молоді. Очевидець та уч[^]ник тих подій письменщк П.Одарченко зазначив що гімназійна зала була прикрашена в національних традиціях, на сцені розмістили портрет Т.Г.Шевченка. Свято розпочалося співом "Заповіту", зву-

іали доповіді, виконувались пісні, декламував..с ь вірші Кобзаря¹².

На повітових зборах, які відбулися 6 червню 1917 р. у Літині Подільської губернії, вчителі обговорили проблеми народної школи, створили шкільну раду й влаштували концерт пам'яті Т.Г.Шевченка. Кожен прочитаний учасниками свята вірш сприймався бурхливими оплесками¹³. Присутні на урочистостях представники польських національних кіл запропонували "забути невеселе минуле", Свято закінчилось співом гімну "Ще не вмерла Україна"¹⁴.

29 грудня 1917 р. Центральне Бюро Всеукраїнської учительської спілки розпочало заходи із влаштування у Києві Всеукраїнського учительського дому ім. Т.Г.Шевченка. Цей дім повинен б\ в містити в собі цілий ряд інституцій. Зокрема, передбачалось створити залу для лекцій, курсів та зібрань, центральну педагогічну бібліотеку, де мали бути представлені і твори Тараса Шевченка¹⁵.

26 лютого 1918 р. Міністерство освіти УНР розпорядилося вшанувати пам'ять Кобзаря у всіх навчальних закладах колишнього Київського навчального округу, який об'єднував 5 губерній. Замість занять мали проводитися шкільні вечори на честь видатного поета¹⁶. В організації шевченківського свята взяли участь учителі, учні, їх батьки, громадськість. Кожен шкільний колектив складав свою програму. Яскраво і незабутньо відбулося свято у 1-й Київській українській гімназії ім. Т.Г.Шевченка. Напередодні свята учні прикрасили зал квітами, рушниками, килимками, власними малюнками. На стіні почепили портрет Т.Г.Шевченка, декорований вишитим рушником, і плакати з висловами Кобзаря. Святування відкрив директор В.Дурдуківський. Звертаючись до дітей, він сказав: "Подивіться, любі діти, на цей так гарно, так старанно прибраний і прикрашений портрет. Перед вами образ найпершого, найкращого, найславетнішого рідного письменника, образ борця і великомученика за долю нашої України, образ її найдужчого, наймогутнішого оборонця, образ величного апостола нашого національного відродження, образ всім рідного й дорогого незабутнього Кобзаря - Тараса Шевченка..."¹⁷. Після промови заслухали реферат про життєвий і творчий шлях письменника, а потім читали вірші, уривки із Шевченкових творів, співав учнівський хор. У другій частині свята знову декламували твори видатного поета, а запрошений на свято кобзар проспівав декілька історичних пісень.

Подібний захід відбувся спільно в Ямпільських чоловічій та жіночій гімадзіях Вінницького повітуІіа Поділлі. Учнівський\ор виконав гімн "Ще не вмерла Україна", "Заповіт", учень 3-го класу Дятлов виголосив

реферат, учні читали вірші із "Кобзаря": "Якби ви знали, паничі", "Садок вишневий коло хати", "Мені однаково...", "Минають дні, минають ночі"¹⁸.

У березні 1918р. Шевченківські дні святкували у Канівській, Житомирській і Смілянській чоловічих, Васильківській і Сквирській міській та ін. гімназіях. Програма свята була різноманітною: оркестр виконав гімн "Ще не вмерла Україна", "Заповіт", з промовами виступили педагоги, учнівський хор проспівав "Слава Україні", "Зоре моя вечірняя", "Така її доля"¹⁹.

Вчителі Ржищевської гімназії, що на Київщині, 16 березня 1918 р: організували учнівський літературно-музичний вечір, присвячений пам'яті Великого Кобзаря²⁰.

Шевченківські дні в Україні стали не тільки урочистостями, а й святами радощів, надій, перемоги малого над великим. Вони були свого роду гаслом, яке гуртувало українців, давало їм змогу забути горе; бодай один день на рік відчутти себе людиною²¹.

У травні 1918р. Київська "Просвіта" відкрила першу в Україні трудову вишу початкову школу ім. Т.Г.Шевченка. Увесь семирічний курс навчання мав базуватися на принципі поєднання освіти з практичною діяльністю школярів. Після семи років загальної освіти учні мали змогу набути будь-якої професії. Разом з тим, від звичайних ремісничих шкіл цей заклад відрізнявся великим обсягом естетичного виховання (малюванню співи, музика, художні виробы)²².

Прихід до влади Директорії знаменував посилення національних пріоритетів в освітній політиці. Восени 1919 р. з ініціативи Українського клубу йшла активна підготовка до відкриття у м.Кам'янці-Подільському народного університету, де мали викладати економіку, історію, географію, агрономію, ботаніку і зоологію. Хоча уряд УНР і не схвалив поданий законопроект, все ж 1 листопада 1919 р. Кам'янець-Подільський святкував відкриття свого українського народного, університету. Воно відбувалося в приміщенні міської вищої початкової школи, зал якої був прибраний килимами та портретами Т.Г.Шевченка. За столом, покритим червоним сукном, зайняли місця Голова ради лекторів. (КПУНУ) В.Чехівський, міністр народної освіти П.Холодний, декан природничого факультету С.Бачинський²³.

24 січня 1919 року у відділі позашкільної освіти відбулася нарада інструкторів позашкільної, шкільної освіти і дошкільного виховання, на якій обговорювалося питання про участь Подільської губернської народної управи в святкуванні Шевченківських днів. Було ухвалено рішення відзначити їх якнайкраще, щоб вони були урочистим національним святом не тільки для Кам'янця і його околиць, але і всіх закутків Поділля²⁴. З цією

школі зібралися учні всіх початкових шкіл міста на літературний ранок, присвячений поетові. Хор проспівав "Ще по оморла Україна". Учитель Шугаєвський розповів про важку долю поета, який ставив собі за мету визволення краю і свого народу. Потім учениці жіночої школи прочитали вірші "На роковини смерті Т.Шевченка"³². Об'єднаний хор Пушкінської та Гоголівської шкіл виконав "Реве та стогне Дніпр широкий", а хор міської жіночої школи - "Зійшов місяць"³³. Діти читали Ірші "Думи мої, думи", "В селоГ", "Кобзар", "Човен". З глибокою зацікавленістю учні Ізіланівської, Пирогівської, Боришковецької, Китайгородської та Гіуіікінської, Першої та Другої фіЛьварецьких шкіл та Олександрo-Невсьїсої норкой слухали святкові виступи своїх однолітків. Хор жіночої школи прооп|пав ще "Ой, гаю мій, гаю", "На що мені карі очі", "Ой там, на горі, 'Січ іде'-, а наприкінці свята всі учасники виконали "Заповіт"³⁴.

У державній жіночій гімназії свято почалося виконанням гімну "Ще не вмерла Україна". Учениця Вронська прочитала свій власний вірш "До Тараса Шевченка". Потім хор проспівав "Реве та стогне Дніпр широкий"³⁵.

Шанувати Великого Кобзаря українців привчали з дошкільного віку. З цією метою Товариства ім. Песталоцці в м. Кам'янці-Подільському, яке опікувалося дошкільниками, 9 березня.1920 р. влаштувало Шевченкове свято для міської дітвори, зокрема садка Товариства дитячого клубу, дитячих притулків. Дошкільнята декламували вірші Кобзаря, співали різні українські пісні - "Зелений гай", "Наша хатка" та ін., гімн "Ще не вмерла Україна"³⁶.

Через п'ять днів Товариство ім. Песталоцці в рамках відзначення, роковин Т.Г.Шевченка влаштувало для дошкільників ще один захід, який відбувся в Українському клубі. Відкриваючи його, видатний педагог Софія Русова виступила з промовою "Хто такий Т.Т.Шевченко"³⁷. Дитячий хор виконував гімн "Ще не вмерла Україна" та пісню "Зоре моя вечірняя", після чого декламували твори поета³⁸. 10 квітня Дитячий клуб і Товариство ім. Песталоцці організували загальноміський похід пам'яті поета, а через 4 дні дошкільникам влаштували виставу "Тарас-Дитина". У програмі були Шевченкові вірші та пісні на його слова. У святі взяли участь пбнад сто маленьких кам'янчан³⁹.

Кілька ранків, присвячених великому Кобзареві, організував музично-драматичний гурток "Коб^зар", створений на початку 1920 року⁴⁰. Один із ""них відбувся 20 березня в Кам'янець-Подільському державному театрі. Свято підготували учні й педагоги двох кам'янецьких гімназій: державної української ім. С.Руданського та гімназії для дорослих⁴¹. Театр заповнили

діти. На святі був присутній ректор КПДУУ Іван Огієнко, багато інших відомих Українських діячів. Хор заспівав "Ще не вмерла Україна". Потім з доповіддю виступив викладач С.Якимович, який відзначив палку любов Т.Г.Шевченка до України, його заклик: "Свою Україну любіть, любіть її во время люте, в останню тяжкою минутою за неї Господа моліть". Далі було поставлено першу дію п'єси "Назар Стодола". Учень гімназії для дорослих Сухий прочитав цікавий реферат "Вплив творчості Т.Шевченка на гуманність людності". А його товариші Сохлуновський, Горобець, Гавруні; і Маркович прочитали вірші Кобзаря - "Садок вишневий коло хати", "На смерть Т.Шевченка", "Мені все одно, чи я вмуру", "До Основ'яненка". Власний вірш, присвячений поетові, виконав гімназист Панченко²².

Отже, в добу Української революції 1917-1920 рр. чимало навчальних закладів, дошкільних установ започаткували нову традицію національної школи - вшанувати одного із найяскравіших українських діячів - Тараса Шевченка: Дні Кобзаря перетворювалися на національне свято, яке мало для дітей та їх батьків, педагогів, громадськості великий національно-патріотичний зміст, привертало увагу до потреб української школи і культури, наповнювало життя українців вірою у краще майбутнє.

Примітки:

1. Гайленко, О. Дні Тараса Шевченка / О Гайленко//Українська ставка. - 1919-11 березня.

2 Завальнюк. О. М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету: історичний аспект (1918—1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук, праць. - Т. 11. - Кам'янець-Подільський : Оіум, 2008. - С. 3-19.

3. Лозовий, В. "Просвіта" на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі 1906—1923 рр. - Кам'янець-Подільський, 1996. - С. 28-38.

4. Комарніцький, О. Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок правобережної України (1917-1920 рр.) / О. Б. Комарніцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. - Кам'янець-Подільський : Оіум, 2005. - С. 84-88.

5. Мельник, Е. М. Ім'я Тараса Шевченка в українській школі (1917-1920) / Е. М. Мельник // Етнічна історія народів Європи : зб. наук, праць. - К., 2004. - Вип. 17. - С. 47-51; Мельник Е. М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 - початок 1921 рр.) / Мельник Е. М. // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук, праць. - Кам'янець-Подільський : Оіум, 2006. - Т. 7. - С. 28-34

«•

*

6. Олійник, В. В. Шкільні свята в практиці навчальних закладів у період визвольних змагань українського народу (1917-1920 рр.) / В. В. Олійник // Вісник

Житомирського державного університету імені Івана Франка. - Житомир, 2007. - Вип. 36. - С. 197-199.

7. Нариси історії українського шкільництва(1905-1933 рр.): Навчальний посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. - К. : Заповіт, 1996. - С. 79-87.

8. Олійник, В. В. Зазначена праця. - С. 198.

9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 2581.-Оп. I.-Спр. 129.-Арк. 2 6.

10. Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. - 6-й випуск. - 1919. - 11 лютого. - С. 43-44.

11. Одарченко, П. Святкування роковин Шевченка на Полтавщині//Л. Одарченко // Україна і світ сьогодні. - 2006. - № 5 - 10 лютого.

12. Там само.

13. Гандзюк, В. О. "Народна воля" про національно-патріотичні настрої подолан у 1917 році / В. О. Гандзюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб, наук, праць. - Т. 8. - Кам'янець-Подільський : Оіом, 2006. - С. 53.

14. Там само. - С. 53.

15. Всеукраїнський Учительський дім // Нова Рада. - 1917. - 29 грудня.

16. Хроніка// Вільна українська школа (ВУШ). - 1918. -№ 6. - С. 7р. і,

17. Роковини Т.Шевченка в першій українській ім. Т.Шевченка гімназії//ВУШ. - 1918. -№ 7. - С. 185-186.

18. Центральний державний історичний архів України. - Ф. 707. -,Оп. 300. - Спр. 76. - Арк. 235.

19. Там само. - Оп. 168. - Спр. 2. - Арк. 182.

20. Там само. - Оп. 167. - Спр. 2. - Арк. 252.

21. Єфремов, С. На шевченкову тему / С. Єфремов // Нова рада. - 1918. - № 31, - С. 3.

22. Євселовський, Л. І. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис / Л. І. Євселовський, С. Я. Фарина. - К., 1993. - С. 99.

23. Мельник, Е. М. Зазначена праця. - С. 29.

24. З життя Подільського Губерніального земства // Село. - 1919, - Ш 6. - С. 24-26.

25. Там само. - С. 25.

26. Машталір, А. І. Святкування Шевченківських роковин п **ІКШЧШЬНИХ** складах Поділля у добу Директорії УНР / А. І. Машталір // Кам'янонь-ИодІЛЬСЬКИЙ - остання столиця Української Народної Республіки : мат, Всоукр. Пііук, кофе-ренції. Кам'янець-Повіаьський, 6-7 жовтня 2009f*/ ред. кол. СМОЛПИ В, Л,, Шр-стюк В. Ф., Завальнюк О. М. - Кам'янець-Подільський : ОіОМ, 200У. ~С. 369.

27. Культурний рух на Україні в часи Революції// НОН шлях. - 1919. - Ч. Ю.

- 4 грудня.

28. Зборовець, В. Святування пам'яті Т.Г.Шевченка Кам'янецькою учительською семінарією 10 березня 1919 року // Освіта. - 1919. - № 6. - С. 21.

29. Там само.

30. Святування 58 роковин смерті Т.Г.Шевченка вищими початковими школами м.Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року // Освіта. - 1919. - № 6. - С. 22.

31. Там само;

32. Мельник, Е. М. Зазначена праця / Е. М. Мельник - С. 49.

33. Святування учнів // Наш шлях. - 1920. - 16 березня.

34. Там само.

35. Святування пам'яті Шевченка в державній жіночій гімназії // Наш шлях. - 1920. - 17 березня.

36. Наша школа/Бюлетень Т-ва ім. Песталоцці в Кам'янці на Поділлі//Наш шлях. - 1920. - 4 квітня.

37. Шевченківське свято улаштоване Т-вм Песталоцці для дітей Дитячого клубу, дитячого саду й українських притулків в залі Українського Клубу 14 березня б.р. // Наш шлях. - 1920. — 20 березня.

38. Там само.

39. Наша школа / Бюлетень Т-ва ім. Песталоцці» № 3, березня 23 // Наш шлях. - 1920. - 16 квітня.

40. З життя Державної Української гімназії ім. Руданського // Україна. - 1920. - 30 червня.

41. Мельник, Е. М. Кам'янець-Подільська Українська державна гімназія імені С.Руданського (1918-1920 рр.) / Е. М. Мельник//Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук, праць. - Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. - Т. 9. - С. 213-229.

42. Пам'яті Т. Шевченка// Наш шлях. - 1920. - 24 березня.

Резюме

Рассматриваются мероприятия по созданию новых учебных заведений имени Тараса Шевченко, празднование шевченковских дней в украинской школе и дошкольных учреждениях в 1917-1920 гг. как действенное средство повышения национального самосознания подрастающего поколения.

Ключевые слова: Тарас Григорьевич Шевченко, годовщина, националь-нац^школа, детский сад, пртднования.

Одержано 22 жовтня 2010 року

НАШІ ЮВІЛЯРИ

<i>Прокопчук В.С.</i> Професор П.П.Брицький (До 80-річчя від дня народження).....	295
<i>Прокопчук В.С.</i> Історик-аграрник, краєзнавець, педагог.....	313

ЕТНОКУЛЬТУРА, КОНФЕСІЙНЕ ЖИТТЯ І ПОБУТ ПОДОЛЯН

<i>Якубовський В.І.</i> Про давньоруську ковальську культуру виготовлення предметів з чорного металу (За матеріалами розкопок укріпленого поселення біля с.Городище під Шепетівкою).....	
<i>Лозовий В.С.</i> Аграрний фактор духовної та матеріальної культури українського селянства (кінець ХІХ - початок ХХ ст.).....	
<i>Маринін І.Г.</i> Особливості демографічної структури населення південно-західного Поділля та їх впливи на формування традиційної музичної культури (ХІХ - початок ХХІ ст.)	
<i>Спободянюк П.Я., Жапюк О.П.</i> Фестивалі, конкурси, свята на Поділлі: новітні пошуки розвитку в умовах незалежної України.....	
<i>Гаврищук А.П.</i> Історико-краєзнавчий музей у Чабанівці.....	

ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА ТА КУЛЬТУРА

<i>Машталір А.Л.</i> Ім'я Тараса Шевченка у житті українських навчальних закладів, дошкільних установ і педагогічної громадськості у 1917-920 рр. ..i.....	384
<i>Трубчанінов С.В., Бачинська О.М.</i> Розвиток кінематографу за Української держави гетьмана П.Скоропадського (на матеріалах Правобережної України).....	394
<i>Олійник С.В.</i> Відзначення 2-ї річниці І Універсалу Української Центральної Ради на Поділлі як важливий чинник підвищення національної свідомості українців.....	400
<i>Стецюк В.Б.</i> Культурне життя залоги Кам'янця- Подільського (1919 р.).....	406
<i>Галайбіда А.М.</i> Часопис "Селянська Громада" як захисник національних інтересів українців у 1919 році.....	412
<i>Повістак О.А.</i> Адаптація "ІроГ" науково-педагогічно-Інтелігенції до нових соціально-політичних умов в Україні у першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалі Поділля).....	420